

भारतीय शिक्षण व्यवस्थेच्या विकासासाठी राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मधील

पाच आधारस्तंभांचा अभ्यास

डॉ. कुबेर शेकाप्पा कट्टीमनी

विलिंग्डन महाविद्यालय, (स्वायत्त) सांगली.

kuber.domainkop@mail.com

सारांश (Abstract)

शिक्षण हे व्यक्ती आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्वाचे घटक मानले जाते. समाजाची प्रगती, आर्थिक विकास आणि सांस्कृतिक समृद्धी यामध्ये शिक्षणाची मोठी भूमिका असते. बदलत्या सामाजिक आणि तांत्रिक परिस्थितीत शिक्षण प्रणाली अधिक प्रभावी, सर्वसमावेशक आणि गुणवत्तापूर्ण बनवण्याची गरज निर्माण झाली आहे. या उद्देशाने भारत सरकारने **राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०** केले आहे. या धोरणाचा मुख्य हेतू म्हणजे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेमध्ये आवश्यक सुधारणा घडवून आणणे आणि प्रत्येक विद्यार्थ्याला दर्जेदार शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे हा आहे.

या धोरणामध्ये शिक्षण क्षेत्राच्या प्रगतीसाठी पाच महत्त्वपूर्ण आधारस्तंभ मांडण्यात आले आहेत—प्रवेश (Access), समता (Equity), गुणवत्ता (Quality), आर्थिकदृष्ट्या सुलभ शिक्षण (Affordability) आणि उत्तरदायित्व (Accountability). प्रवेश या संकल्पनेअंतर्गत शिक्षण सर्व विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचावे, विशेषतः ग्रामीण व दुर्लक्षित भागातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी मिळावी यावर भर दिला आहे. समता या तत्त्वामध्ये समाजातील सर्व घटकांना, विशेषतः सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या गटांना, शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

गुणवत्तेच्या दृष्टीने शिक्षणपद्धतीमध्ये आधुनिक दृष्टिकोन, कौशल्याधारित अभ्यासक्रम, बहुविषयक शिक्षण आणि शिक्षकांच्या क्षमताविकासावर भर देण्यात आला आहे. परवडणारे शिक्षण या तत्त्वानुसार आर्थिक कारणांमुळे कोणताही विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहू नये यासाठी शिष्यवृत्ती, आर्थिक मदत आणि सार्वजनिक शिक्षण संस्थांचे बळकटीकरण यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. त्याचबरोबर उत्तरदायित्व या तत्त्वाद्वारे शिक्षण संस्थांच्या कामकाजामध्ये पारदर्शकता आणि जबाबदारी सुनिश्चित करण्यासाठी विविध मूल्यांकन आणि नियामक व्यवस्था निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला आहे.

या संशोधन लेखामध्ये वरील पाच तत्वांच्या आधारे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेमध्ये अपेक्षित असलेल्या बदलांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासासाठी शासकीय अहवाल, शैक्षणिक साहित्य आणि विविध संशोधन लेखांचा संदर्भ घेतला आहे. या विश्लेषणातून

असे स्पष्ट होते की NEP 2020 च्या माध्यमातून शिक्षण अधिक समावेशक, दर्जेदार आणि सर्वांसाठी उपलब्ध करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

बीज शब्दे (Keywords): राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020, प्रवेश, समता, गुणवत्ता, आर्थिकदृष्ट्या सुलभ शिक्षण, उत्तरदायित्व, भारतीय शिक्षण व्यवस्था.

I. प्रस्तावना

भारतातील शिक्षण व्यवस्था ही देशाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकासाचा महत्त्वपूर्ण पाया मानली जाते. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या बौद्धिक, नैतिक आणि सामाजिक क्षमतांचा विकास होतो तसेच समाजामध्ये जागरूक आणि जबाबदार नागरिक घडतात. शिक्षण हे केवळ ज्ञान मिळविण्याचे साधन नसून व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचे, कौशल्य वृद्धीचे आणि राष्ट्रनिर्मितीचे प्रभावी माध्यम आहे. त्यामुळे कोणत्याही देशाच्या प्रगतीसाठी शिक्षण व्यवस्थेची गुणवत्ता आणि उपलब्धता अत्यंत महत्वाची असते.

आजच्या आधुनिक आणि जागतिकीकरणाच्या युगात विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा वेगाने विकास होत आहे. उद्योग, व्यवसाय आणि रोजगार क्षेत्रात मोठे बदल होत आहेत. ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्था, डिजिटल तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, संशोधन आणि नवकल्पना यामुळे शिक्षणाच्या स्वरूपातही बदल घडून येत आहेत. या बदलत्या परिस्थितीला अनुरूप अशी शिक्षण व्यवस्था विकसित करणे ही काळाची गरज बनली आहे.

भारतामध्ये शिक्षण क्षेत्रात अनेक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी वेळोवेळी विविध शैक्षणिक धोरणे आणि आयोगांची स्थापना करण्यात आली. या पार्श्वभूमीवर भारत सरकारने राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० जाहीर केले. सुमारे ३४ वर्षांनंतर शिक्षण क्षेत्रात व्यापक आणि मूलभूत बदल घडवून आणण्यासाठी हे धोरण तयार करण्यात आले आहे. या धोरणामध्ये शालेय शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत संपूर्ण शिक्षण व्यवस्थेचा सर्वांगीण विकास करण्यावर भर देण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० चे मुख्य उद्दिष्ट शिक्षण व्यवस्था अधिक समावेशक, विद्यार्थीकेंद्रित, लवचिक आणि गुणवत्तापूर्ण बनवणे हे आहे. तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशीलता, विचारशक्ती, समस्या सोडविण्याची क्षमता, संशोधन वृत्ती आणि कौशल्य विकास वाढविणे हेही या धोरणाचे महत्वाचे ध्येय आहे. या धोरणाद्वारे शिक्षण व्यवस्थेला जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

II. अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objectives)

- राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मधील मूलभूत तत्त्वे, उद्दिष्टे आणि त्यामागील शैक्षणिक दृष्टीकोन समजून घेणे.
- शिक्षणातील प्रवेश, समता, गुणवत्ता, आर्थिकदृष्ट्या सुलभता आणि उत्तरदायित्व या महत्वाच्या घटकांचा सखोल अभ्यास व विश्लेषण करणे.

- या तत्त्वांमुळे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेमध्ये अपेक्षित असलेल्या बदलांचा आणि सुधारणांचा अभ्यास करणे.
- राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० च्या अंमलबजावणीमुळे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक, बौद्धिक आणि कौशल्य विकासावर होणारा परिणाम समजून घेणे.

III. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधन अभ्यासासाठी मुख्यतः द्वितीयक माहिती स्रोतांचा (Secondary Sources) वापर करण्यात आला आहे. या अभ्यासामध्ये विषयाशी संबंधित माहिती संकलित करण्यासाठी विविध शैक्षणिक व शासकीय दस्तऐवजांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० संबंधी प्रकाशित अधिकृत अहवाल, शासनाच्या शैक्षणिक धोरणांवरील कागदपत्रे, विविध संशोधन लेख, शैक्षणिक पुस्तके तसेच विश्वसनीय शैक्षणिक संकेतस्थळांवर उपलब्ध असलेल्या माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे.

अभ्यासाच्या प्रक्रियेत प्रथम राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मधील प्रमुख संकल्पना, उद्दिष्टे आणि तत्त्वांचा अभ्यास करण्यात आला. त्यानंतर शिक्षणातील प्रवेश (Access), समता (Equity), गुणवत्ता (Quality), आर्थिकदृष्ट्या सुलभ शिक्षण (Affordability) आणि उत्तरदायित्व (Accountability) या महत्त्वपूर्ण घटकांशी संबंधित उपलब्ध साहित्याचे विश्लेषण करण्यात आले. विविध स्रोतांमधून मिळालेल्या माहितीचे तुलनात्मक परीक्षण करून त्यातील महत्त्वपूर्ण मुद्दे संकलित करण्यात आले.

या प्रक्रियेद्वारे शिक्षण व्यवस्थेतील विद्यमान परिस्थिती, त्यातील आव्हाने आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मुळे अपेक्षित असलेल्या बदलांचा अभ्यास करण्यात आला. उपलब्ध साहित्याच्या आधारे संबंधित मुद्द्यांचे विश्लेषण करून शिक्षण व्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टीने या धोरणाचे महत्त्व समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

अशा प्रकारे विविध द्वितीयक स्रोतांमधील माहितीचे संकलन, विश्लेषण आणि मांडणी करून या संशोधन लेखाची रचना करण्यात आली आहे. त्यामुळे या अभ्यासामध्ये मांडलेले निष्कर्ष हे उपलब्ध शैक्षणिक साहित्य आणि अधिकृत दस्तऐवजांच्या आधारे सुसंगतपणे मांडलेले आहेत.

या धोरणात शिक्षणाच्या विकासासाठी पाच महत्त्वाच्या घटकांवर विशेष भर देण्यात आला आहे. ते म्हणजे प्रवेश (Access), समता (Equity), गुणवत्ता (Quality), आर्थिकदृष्ट्या सुलभ शिक्षण (Affordability) आणि उत्तरदायित्व (Accountability). शिक्षण सर्वांसाठी उपलब्ध करणे, समाजातील सर्व घटकांना समान संधी देणे, शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवणे, शिक्षण आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे बनवणे आणि शिक्षण व्यवस्थेमध्ये पारदर्शकता व जबाबदारी निर्माण करणे हे या घटकांचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

या पाच घटकांच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे भारतीय शिक्षण व्यवस्था अधिक सक्षम, न्याय्य आणि परिणामकारक होण्याची अपेक्षा आहे. तसेच विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळून भारत ज्ञानाधारित समाज आणि प्रगत राष्ट्र बनण्याच्या दिशेने महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलू शकतो.

१) शिक्षणातील प्रवेश (Access)

शिक्षणातील प्रवेश म्हणजे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत शिक्षणाची संधी पोहोचणे. शिक्षण हा व्यक्तीच्या विकासासाठी आणि राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. त्यामुळे समाजातील कोणताही घटक शिक्षणापासून वंचित राहू नये, ही शिक्षणातील प्रवेशाची मूलभूत कल्पना आहे. प्रत्येक मुलाला आणि विद्यार्थ्याला त्यांच्या सामाजिक किंवा आर्थिक परिस्थितीची पर्वा न करता शिक्षण घेण्याची संधी मिळणे आवश्यक मानले जाते.

भारतासारख्या विशाल आणि विविधतेने भरलेल्या देशात सर्वांना शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देणे हे मोठे आव्हान ठरते. काही ठिकाणी शाळांची संख्या कमी असते, तर काही भागांमध्ये पायाभूत सुविधा अपुऱ्या असतात. ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये शिक्षणाच्या सुविधा शहरांच्या तुलनेत कमी प्रमाणात उपलब्ध असतात. आर्थिक अडचणी, सामाजिक परिस्थिती, वाहतूक व्यवस्था आणि माहितीचा अभाव यांसारख्या कारणांमुळे अनेक विद्यार्थी शिक्षणापासून दूर राहतात. त्यामुळे शिक्षणाचा प्रवेश सर्वांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी विशेष धोरणे आणि उपाययोजना आवश्यक ठरतात.

या संदर्भात भारत सरकारने जाहीर केलेले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० शिक्षण सर्वांसाठी सुलभ आणि उपलब्ध करण्यावर विशेष भर देते. या धोरणानुसार शिक्षणाच्या सुविधा वाढवणे, शाळांची संख्या वाढवणे आणि शैक्षणिक पायाभूत सुविधा मजबूत करणे यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या परिसरातच शिक्षण घेण्याची संधी मिळू शकते.

याशिवाय आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून शिक्षण अधिक व्यापक करण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. डिजिटल शिक्षण साधने, ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली आणि दूरस्थ शिक्षणाच्या माध्यमातून दुर्गम भागांतील विद्यार्थ्यांपर्यंतही शिक्षण पोहोचवता येते. अशा पद्धतीमुळे शिक्षणाच्या संधी अधिक व्यापक आणि सुलभ बनतात.

या धोरणात लहान वयातील शिक्षणालाही विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. विशेषतः तीन ते सहा वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी पूर्व-प्राथमिक शिक्षणाची व्यवस्था मजबूत करण्यावर भर देण्यात आला आहे. या टप्प्यात मुलांच्या बौद्धिक, सामाजिक आणि भावनिक विकासासाठी योग्य वातावरण निर्माण करणे आवश्यक मानले जाते.

काही वेळा विविध कारणांमुळे मुले शाळा सोडतात किंवा शिक्षणापासून दूर जातात. अशा विद्यार्थ्यांना पुन्हा शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी पर्यायी शिक्षण पद्धती, ब्रिज कोर्सेस आणि मुक्त शिक्षण प्रणाली विकसित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. यामुळे शाळाबाह्य मुलांना पुन्हा शिक्षण सुरू करण्याची संधी मिळू शकते.

उच्च शिक्षणाच्या स्तरावरही विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढवण्यासाठी विविध उपाययोजना करण्यात येत आहेत. महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमध्ये अधिक संधी उपलब्ध करून देणे, विविध अभ्यासक्रम सुरू करणे आणि शिक्षणाची लवचिक व्यवस्था निर्माण करणे यामुळे अधिक विद्यार्थी उच्च शिक्षणाकडे वळू शकतात.

एकंदरीत, शिक्षणातील प्रवेश वाढवणे हे समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्वाचे आहे. शिक्षणाच्या संधी सर्वांपर्यंत पोहोचल्यास व्यक्तीचे जीवनमान उंचावते आणि राष्ट्राच्या प्रगतीला चालना मिळते. त्यामुळे शिक्षण सर्वांसाठी सुलभ आणि उपलब्ध करणे हे कोणत्याही प्रभावी शिक्षण धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट असते.

२) शिक्षणातील समता (Equity)

शिक्षणातील समता ही शिक्षण व्यवस्थेतील एक महत्त्वपूर्ण आणि मूलभूत संकल्पना आहे. समता म्हणजे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षण मिळण्याची समान आणि न्याय्य संधी उपलब्ध होणे. कोणत्याही विद्यार्थ्यांच्या जात, धर्म, लिंग, आर्थिक स्थिती, भाषा किंवा भौगोलिक स्थानामुळे त्यांच्या शिक्षणाच्या संधींवर मर्यादा येऊ नयेत, ही समतेची मूलभूत कल्पना आहे. शिक्षण सर्वांसाठी खुले, उपलब्ध आणि न्याय्य असावे, हीच समतेची प्रमुख अपेक्षा आहे.

भारतातील सामाजिक रचना अत्यंत विविध आहे. देशात विविध जाती, धर्म, भाषा, संस्कृती आणि आर्थिक स्तरातील लोक राहतात. या विविधतेमुळे अनेक वेळा शिक्षणाच्या संधींमध्ये असमानता दिसून येते. ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये शैक्षणिक सुविधा कमी असणे, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांतील विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी आवश्यक संसाधने उपलब्ध न होणे, तसेच मुलगा आणि मुलगी यांच्यातील सामाजिक भेदभाव यांसारख्या कारणांमुळे अनेक विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहतात. त्यामुळे शिक्षणातील समता प्रस्थापित करणे ही भारतीय शिक्षण व्यवस्थेसमोरील मोठी गरज आहे.

या पार्श्वभूमीवर भारत सरकारने जाहीर केलेले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० शिक्षणातील समता वाढवण्यावर विशेष भर देते. या धोरणामध्ये समाजातील वंचित आणि दुर्बल घटकांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी विविध उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहेत. या उपाययोजनांचा मुख्य उद्देश म्हणजे समाजातील प्रत्येक घटकाला शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध करून देणे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST), इतर मागासवर्गीय (OBC), दिव्यांग विद्यार्थी तसेच आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक (EWS) यांना शिक्षणाच्या संधी वाढवण्यासाठी विशेष योजना आणि कार्यक्रम राबविण्याचा प्रस्ताव आहे. अशा विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती योजना, वसतिगृह सुविधा, मोफत किंवा अनुदानित शिक्षण साहित्य, तसेच शैक्षणिक मार्गदर्शन उपलब्ध करून देण्यावर भर देण्यात आला आहे.

तसेच ग्रामीण आणि दुर्गम भागांतील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची समान संधी मिळावी यासाठी शाळांची पायाभूत सुविधा सुधारण्यावरही विशेष भर देण्यात आला आहे. शाळांमध्ये योग्य इमारती, स्वच्छता सुविधा, प्रयोगशाळा, ग्रंथालये आणि डिजिटल शिक्षण साधने उपलब्ध करून देणे आवश्यक मानले गेले आहे. याशिवाय अशा भागांमध्ये प्रशिक्षित शिक्षकांची उपलब्धता वाढवण्यावरही लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून शिक्षणातील समता वाढवण्याचा प्रयत्नही राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये दिसून येतो. ऑनलाइन शिक्षण, डिजिटल शिक्षण साधने आणि शैक्षणिक प्लॅटफॉर्म यांच्या माध्यमातून दुर्गम भागांतील विद्यार्थ्यांपर्यंत शिक्षण पोहोचवता येते. यामुळे शैक्षणिक संसाधनांमधील तफावत काही प्रमाणात कमी करण्यास मदत होते.

याशिवाय मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे हे शिक्षणातील समतेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे मानले गेले आहे. समाजात अजूनही काही ठिकाणी मुलींच्या शिक्षणाकडे कमी लक्ष दिले जाते. त्यामुळे मुलींसाठी सुरक्षित शैक्षणिक वातावरण निर्माण करणे, शिष्यवृत्ती योजना उपलब्ध करून देणे, तसेच पालकांमध्ये शिक्षणाबाबत जागरूकता निर्माण करणे यावर विशेष भर देण्यात आला आहे.

दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठीही शिक्षण अधिक सुलभ आणि उपलब्ध करण्यावर भर देण्यात आला आहे. त्यांच्या गरजेनुसार विशेष शैक्षणिक साधने, प्रशिक्षित शिक्षक आणि अनुकूल पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्याची आवश्यकता या धोरणात अधोरेखित करण्यात आली आहे. यामुळे दिव्यांग विद्यार्थ्यांनाही शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात सहभागी होण्याची संधी मिळू शकते.

एकूणच, शिक्षणातील समता ही केवळ शिक्षण क्षेत्रापुरती मर्यादित नसून सामाजिक न्याय आणि समान संधींच्या तत्वाशी संबंधित आहे. समाजातील सर्व घटकांना समान शैक्षणिक संधी उपलब्ध झाल्यास सामाजिक विषमता कमी होण्यास मदत होते आणि समाज अधिक न्याय्य आणि प्रगत बनतो. त्यामुळे शिक्षणातील समता प्रस्थापित करणे हे कोणत्याही देशाच्या शिक्षण धोरणाचे अत्यंत महत्वाचे उद्दिष्ट मानले जाते.

३) शिक्षणातील गुणवत्ता (Quality)

शिक्षणातील गुणवत्ता ही शिक्षण व्यवस्थेच्या प्रभावीपणाचे आणि यशाचे महत्वाचे द्योतक मानली जाते. शिक्षणाचा उद्देश केवळ विद्यार्थ्यांना माहिती देणे नसून त्यांच्या विचारशक्तीचा विकास करणे, नवीन कल्पना मांडण्याची क्षमता वाढवणे आणि जीवनातील विविध समस्यांना समजून घेऊन त्यांचे निराकरण करण्याची क्षमता निर्माण करणे हा असतो. त्यामुळे दर्जेदार शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक आणि वैयक्तिक विकासासाठी अत्यंत आवश्यक ठरते.

भारतातील शिक्षण व्यवस्थेमध्ये काही ठिकाणी पायाभूत सुविधांची कमतरता, अध्यापनाच्या पारंपरिक पद्धती आणि परीक्षांवर जास्त भर दिला जाणे यामुळे शिक्षणाच्या गुणवत्तेबाबत आव्हाने निर्माण होतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना अधिक प्रभावी आणि उपयुक्त शिक्षण मिळावे यासाठी शिक्षण पद्धतीत बदल करणे आवश्यक ठरते.

या दृष्टीने भारत सरकारने जाहीर केलेले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० शिक्षणाच्या गुणवत्तेत सुधारणा करण्यावर विशेष लक्ष केंद्रित करते. या धोरणामध्ये शिक्षण अधिक समजून घेण्यावर आधारित, अनुभवाधारित आणि विद्यार्थीकेंद्रित बनवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

या धोरणानुसार अभ्यासक्रम अधिक लवचिक आणि समकालीन गरजांनुसार तयार करण्यावर भर देण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांना विविध विषयांचा परस्पर संबंध समजावा यासाठी बहुविषयक शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यात आले आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांचा विचार करण्याचा दृष्टिकोन अधिक व्यापक होण्यास मदत होते.

तसेच शिक्षण पद्धती अधिक सक्रिय आणि सहभागात्मक करण्यावर भर देण्यात आला आहे. प्रकल्पाधारित शिक्षण, प्रयोगात्मक शिक्षण आणि चर्चात्मक अध्यापन पद्धती यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकण्याची संधी मिळते. यामुळे विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता, विश्लेषणात्मक क्षमता आणि समस्या सोडवण्याची कौशल्ये विकसित होतात.

शिक्षणाच्या गुणवत्तेत शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. प्रभावी शिक्षक विद्यार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शन देऊ शकतात आणि त्यांच्यात शिकण्याची प्रेरणा निर्माण करू शकतात. त्यामुळे शिक्षकांचे प्रशिक्षण, त्यांचा व्यावसायिक विकास आणि आधुनिक अध्यापन तंत्रांचा वापर यावर विशेष भर देण्यात आला आहे.

याशिवाय विद्यार्थ्यांच्या मूल्यमापन पद्धतीतही सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. केवळ परीक्षांवर आधारित मूल्यमापन न ठेवता विद्यार्थ्यांच्या सतत प्रगतीचे मूल्यांकन करण्यावर भर दिला जात आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानासोबतच त्यांच्या कौशल्यांचा आणि व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास साधता येतो.

एकंदरीत, शिक्षणातील गुणवत्ता सुधारल्यास विद्यार्थ्यांचे ज्ञान अधिक सखोल होते आणि त्यांची बौद्धिक क्षमता वाढते. दर्जेदार शिक्षणामुळे विद्यार्थी भविष्यातील आव्हानांना अधिक सक्षमपणे सामोरे जाऊ शकतात आणि समाजाच्या विकासात सकारात्मक योगदान देऊ शकतात. त्यामुळे शिक्षणाच्या गुणवत्तेला बळकटी देणे हे शिक्षण व्यवस्थेचे एक महत्वाचे ध्येय मानले जाते.

४) आर्थिकदृष्ट्या सुलभ शिक्षण (Affordability)

आर्थिकदृष्ट्या सुलभ शिक्षण म्हणजे विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेताना येणारा आर्थिक खर्च त्यांच्या कुटुंबाच्या आर्थिक क्षमतेनुसार शक्य होईल असा असणे. शिक्षण हा व्यक्तीच्या प्रगतीसाठी अत्यंत महत्वाचा घटक असला तरी त्याचा वाढता खर्च अनेक विद्यार्थ्यांसाठी

अडथळा निर्माण करू शकतो. विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांतील विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक फी, पुस्तके, निवास, प्रवास आणि इतर खर्च भागवणे कठीण जाते. त्यामुळे काही वेळा विद्यार्थ्यांना शिक्षण अर्धवट सोडावे लागते किंवा उच्च शिक्षण घेण्याची संधी मिळत नाही.

भारतात सामाजिक आणि आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात आढळते. काही कुटुंबांना शिक्षणाचा खर्च सहज परवडतो, तर अनेक कुटुंबांसाठी तो मोठा आर्थिक भार ठरतो. अशा परिस्थितीत शिक्षणाचा खर्च जास्त असल्यास समाजातील दुर्बल घटक शिक्षणापासून दूर राहण्याची शक्यता वाढते. त्यामुळे शिक्षण सर्वांसाठी आर्थिकदृष्ट्या सुलभ करणे हे शिक्षण व्यवस्थेचे महत्वाचे उद्दिष्ट ठरते.

या संदर्भात भारत सरकारने जाहीर केलेल्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये शिक्षणाचा आर्थिक भार कमी करण्यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. या धोरणानुसार आर्थिक अडचणीमुळे कोणताही विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहू नये, यासाठी विविध उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहेत.

या उपाययोजनांमध्ये विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती योजना उपलब्ध करून देणे हा एक महत्वाचा मार्ग आहे. विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांतील तसेच सामाजिकदृष्ट्या मागास गटांतील विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्तीच्या माध्यमातून आर्थिक मदत दिली जाते. यामुळे त्यांना शिक्षणाचा खर्च भागवणे सोपे होते.

तसेच विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शैक्षणिक कर्जाच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यावरही भर देण्यात आला आहे. अशा कर्ज योजनांमुळे विद्यार्थ्यांना आवश्यक आर्थिक सहाय्य मिळू शकते आणि ते त्यांच्या आवडीच्या क्षेत्रात शिक्षण घेऊ शकतात. याशिवाय शैक्षणिक संस्थांनी शुल्क निश्चित करताना पारदर्शकता ठेवणे आवश्यक आहे. अनावश्यक किंवा जास्त शुल्क आकारले जाणार नाही याची काळजी घेणे हीही शिक्षण व्यवस्थेची जबाबदारी आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांवर अनावश्यक आर्थिक ताण येत नाही आणि शिक्षण अधिक सुलभ बनते.

शासकीय आणि सार्वजनिक शिक्षण संस्थांची गुणवत्ता वाढवून कमी खर्चात शिक्षण उपलब्ध करून देणे हेही परवडणाऱ्या शिक्षणासाठी महत्वाचे पाऊल मानले जाते. अशा संस्थांमुळे समाजातील सर्व स्तरांतील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी मिळते.

एकूणच, परवडणारे शिक्षण ही संकल्पना समाजातील सर्व घटकांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी महत्वाची आहे. शिक्षणाचा खर्च योग्य मर्यादित राहिल्यास अधिकाधिक विद्यार्थी शिक्षण घेऊ शकतात आणि त्यामुळे समाजाच्या सर्वांगीण विकासाला गती मिळू शकते.

५) उत्तरदायित्व (Accountability)

शिक्षण व्यवस्थेमध्ये उत्तरदायित्व म्हणजे शिक्षणाशी संबंधित सर्व घटकांनी—शैक्षणिक संस्था, शिक्षक, प्रशासकीय अधिकारी आणि धोरणनिर्माते—आपल्या जबाबदाऱ्या प्रामाणिकपणे आणि प्रभावीपणे पार पाडणे होय. शिक्षण हे समाजाच्या विकासाशी थेट

जोडलेले असल्यामुळे शिक्षण व्यवस्थेत पारदर्शकता, प्रामाणिकता आणि जबाबदारी असणे अत्यंत आवश्यक आहे. जर शिक्षण व्यवस्थेतील घटकांनी आपापल्या कर्तव्यांचे योग्य पालन केले तर विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण मिळू शकते आणि संपूर्ण शिक्षण व्यवस्था अधिक विश्वासाह बनते.

भारतात शिक्षण क्षेत्राचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात झालेला असला तरी अनेक ठिकाणी व्यवस्थापनातील त्रुटी, गुणवत्ता नियंत्रणाचा अभाव आणि अपुरी देखरेख यांसारख्या समस्या आढळतात. अशा परिस्थितीत शिक्षण व्यवस्थेमध्ये उत्तरदायित्व निर्माण करणे ही काळाची गरज आहे. उत्तरदायित्वामुळे शैक्षणिक संस्थांचे कामकाज अधिक शिस्तबद्ध, पारदर्शक आणि परिणामकारक होते.

या संदर्भात भारत सरकारने जाहीर केलेल्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये शिक्षण व्यवस्थेतील उत्तरदायित्व बळकट करण्यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. या धोरणानुसार शैक्षणिक संस्थांचे कामकाज अधिक पारदर्शक आणि गुणवत्तापूर्ण करण्यासाठी विविध सुधारणा सुचविण्यात आल्या आहेत.

या सुधारणांमध्ये शैक्षणिक संस्थांचे नियमित मूल्यांकन करणे, त्यांच्या कार्यप्रणालीचे परीक्षण करणे आणि आवश्यकतेनुसार सुधारणा करणे यावर भर देण्यात आला आहे. तसेच शिक्षण क्षेत्रातील नियामक संस्थांना अधिक सक्षम बनवून त्यांच्या माध्यमातून शिक्षण संस्थांवर प्रभावी देखरेख ठेवण्याची गरज अधोरेखित करण्यात आली आहे.

याशिवाय शिक्षण प्रक्रियेमध्ये विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे मूल्यांकन अधिक व्यापक पद्धतीने करण्यावरही भर देण्यात आला आहे. केवळ परीक्षांवर आधारित मूल्यमापन करण्याऐवजी विद्यार्थ्यांच्या ज्ञान, कौशल्ये, सर्जनशीलता आणि सर्वांगीण विकासाचा विचार करून मूल्यांकन प्रणाली विकसित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

शिक्षकांची भूमिका देखील उत्तरदायित्वाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना प्रभावी अध्यापन देणे, त्यांना योग्य मार्गदर्शन करणे आणि त्यांच्या बौद्धिक व वैयक्तिक विकासाला प्रोत्साहन देणे आवश्यक असते. त्यामुळे शिक्षकांच्या कार्याचे नियमित परीक्षण, तसेच त्यांच्यासाठी प्रशिक्षण आणि व्यावसायिक विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक मानले जाते.

एकूणच, शिक्षण व्यवस्थेमध्ये उत्तरदायित्व मजबूत झाल्यास शिक्षणाची गुणवत्ता वाढते, व्यवस्थापन अधिक कार्यक्षम बनते आणि विद्यार्थ्यांना अधिक चांगल्या शैक्षणिक संधी मिळतात. त्यामुळे शिक्षण व्यवस्था अधिक पारदर्शक, विश्वासाह आणि परिणामकारक बनण्यास मदत होते.

IV. निष्कर्ष

भारतातील शिक्षण व्यवस्था ही देशाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि बौद्धिक विकासाचा पाया मानली जाते. बदलत्या जागतिक परिस्थितीत शिक्षण व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करणे आणि ती अधिक आधुनिक व परिणामकारक बनवणे आवश्यक झाले आहे. या

पार्श्वभूमीवर भारत सरकारने जाहीर केलेले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० हे धोरण भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत व्यापक परिवर्तन घडवून आणण्याच्या दृष्टीने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल मानले जाते. या धोरणामध्ये शिक्षण केवळ माहिती देणारी प्रक्रिया न राहता विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी चालना देणारी प्रणाली म्हणून विकसित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

या धोरणामध्ये शिक्षण व्यवस्थेच्या बळकटीसाठी पाच महत्त्वपूर्ण घटकांवर विशेष भर देण्यात आला आहे. त्यामध्ये शिक्षणातील प्रवेश (Access), समता (Equity), गुणवत्ता (Quality), आर्थिकदृष्ट्या सुलभ शिक्षण (Affordability) आणि उत्तरदायित्व (Accountability) या घटकांचा समावेश होतो. या सर्व घटकांचा एकमेकांशी घनिष्ठ संबंध असून त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास शिक्षण व्यवस्था अधिक सक्षम आणि परिणामकारक होऊ शकते.

शिक्षणातील प्रवेश वाढविल्यास समाजातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत शिक्षणाची संधी पोहोचू शकते. ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध झाल्यास शिक्षणाचे प्रमाण वाढण्यास मदत होते. त्याचप्रमाणे शिक्षणातील समता राखल्यास समाजातील सर्व घटकांना समान संधी मिळते आणि सामाजिक न्यायाची भावना बळकट होते. वंचित, दुर्बल आणि आर्थिकदृष्ट्या मागास गटांतील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे हेही या धोरणाचे एक महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.

याशिवाय शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविणे हेही अत्यंत आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये केवळ पाठांतराची सवय न वाढवता त्यांच्यात विचारशक्ती, सर्जनशीलता, विश्लेषणात्मक क्षमता आणि समस्या सोडवण्याची कौशल्ये विकसित करणे हे आधुनिक शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणामुळे विद्यार्थी केवळ शैक्षणिकदृष्ट्या सक्षम होत नाहीत, तर ते समाजाच्या विकासातही सक्रिय भूमिका बजावू शकतात.

तसेच शिक्षण सर्वांसाठी आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे असणेही तितकेच महत्वाचे आहे. शिक्षणाचा वाढता खर्च अनेक विद्यार्थ्यांसाठी अडथळा ठरू शकतो. त्यामुळे शिष्यवृत्ती, आर्थिक सहाय्य, शैक्षणिक कर्ज आणि सार्वजनिक शिक्षण संस्थांची बळकटी यांसारख्या उपाययोजनांद्वारे शिक्षण अधिक सुलभ करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. यामुळे आर्थिक अडचणींमुळे कोणताही विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहणार नाही.

शिक्षण व्यवस्थेतील उत्तरदायित्व देखील अत्यंत महत्वाचे आहे. शैक्षणिक संस्था, शिक्षक आणि प्रशासकीय यंत्रणा यांनी त्यांच्या जबाबदाऱ्या पारदर्शकपणे आणि प्रामाणिकपणे पार पाडल्यास शिक्षण व्यवस्थेची विश्वासार्हता वाढते. नियमित मूल्यमापन, गुणवत्ता नियंत्रण आणि प्रभावी व्यवस्थापन यामुळे शिक्षण प्रणाली अधिक सक्षम आणि कार्यक्षम बनते.

एकूणच, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० हे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेला अधिक आधुनिक, समावेशक आणि गुणवत्तापूर्ण बनवण्याच्या दिशेने महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. या धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, सामाजिक आणि

कौशल्यात्मक विकासाला चालना मिळेल. त्याचबरोबर भारताला ज्ञानाधारित समाज निर्माण करण्यासाठी आणि विकसित राष्ट्रांच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी हे धोरण महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकते.

संदर्भ (References)

1. Agarwal, J. C. (2013). *Education in India: Development and Problems*. New Delhi: Shipra Publications.
2. Altbach, P. G., & Salmi, J. (2011). *The Road to Academic Excellence: The Making of World-Class Research Universities*. Washington, DC: World Bank Publications.
3. Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Ministry of Education, New Delhi.
4. Kumar, K. (2017). *Quality of Education in India: Issues and Challenges*. New Delhi: Sage Publications.
5. NCERT. (2021). *School Education and Policy Implementation Reports*. New Delhi: National Council of Educational Research and Training.
6. OECD. (2019). *Education at a Glance 2019: OECD Indicators*. Paris: OECD Publishing.
7. Tilak, J. B. G. (2018). *Education and Development in India: Critical Issues in Public Policy and Development*. Singapore: Springer.
8. UNESCO. (2019). *Global Education Monitoring Report*. Paris: UNESCO Publishing.
9. World Bank. (2018). *World Development Report: Learning to Realize Education's Promise*. Washington, DC: World Bank.
10. MHRD. (2019). *All India Survey on Higher Education (AISHE) Report*. Ministry of Human Resource Development, Government of India.
11. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. New York: Oxford University Press.
12. NITI Aayog. (2021). *India's Education Sector Analysis*. New Delhi: Government of India.

